

Amsterdam. I 1600-tallet spillede kunstmarkedet i Amsterdam en vigtig rolle i visualiseringen af forskellige nordiske opdragsgiverens status og position. *Art at Auction* understøtter den opfattelse, at købet og besiddelsen af kunst bidrog i høj grad til en persons (selv)billede. Kunst var et middel til at udtrykke, hvem man var, og hvor i samfundet man hørte til, eller ønskede at tilhøre.

En database med over 40.000 primære kilder fra Gemeente Archief Amsterdam (Amsterdams byarkiv), som er resultatet af Montias' forskning, er tilgængelig gennem The Frick Art Reference Library in New York (*Documents on Dutch 16th- and 17th-Century Art Collecting*, <http://www.frick.org/html/montias.htm>). I fremtiden kan databasen endvidere konsulteres gennem Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie i Haag.

Badeloch Noldus

GÖRAN MALMSTEDT: Bondetro och kyrkoro. Religiös mentalitet i stormaktstidens Sverige, Nordic Academic Press 2002, 233 s. Pris: 250 svenske kr.

Formålet med den svenske historiker Göran Malmstedts bog er en undersøgelse af almuens kirkegang i 1600-tallets Sverige. Det hævdes sædvanligvis i kirkehistorien, fortæller Malmstedt, at 1600-tallet var ortodoksiens periode, og at der i denne tid lagdes streng vægt på kirketugt, andagt og tungsindig fromhed. Ligeledes gjorde den svenske stat ihærdige anstrengelser for at disciplinere undersåtterne til et mere oprigtigt religiøst levned. Loven foreskrev således store bøder til de, der udeblev fra gudstjeneste eller støjede under tjenesterne. Til trods herfor har Malmstedt alligevel fundet mange eksempler på, at kirkegængerne opførte sig højst uroligt – ja, støjende – under gudstjenesterne eller at de ligefrem forlod kirken midt under gudstjenesten, også selv om en biskop evt. var på visitats! Og efter alt at dømme var den manglende kirketugt meget almindelig, ikke bare i 1600-tallets, men også i 1500-tallets og 1700-tallets Sverige. Hvordan kunne det gå for sig, hvis der, som hævdet, fandtes så streng en statslig kirketugt?

I svensk historiografi antages det almindeligvis, at reformationen var slået igennem ved begyndelsen af 1600-årene, og at en mere alvorlig og oprigtig luthersk-ortodoks kristendom florerede 1600-tallet igennem. Ikke desto mindre har en række svenske historikere kunnet konstatere, at det stod skralt til med kirkegængernes opførsel under gudstjenesterne. Det er blot forunderligt, pointerer Malmstedt, at historikerne ikke har draget konsekvensen af deres forskning og forladt forestillingen om den udbredte ortodoksi og de andagstfulde og fromme kirkegængere i 1600-tallets Sverige. Tværtimod har man bibeholdt forestillingen og tolket de eksempler der tyder på det modsatte, som enestående undtagelser. Der er imidlertid ikke meget der taler for, at der var tale om undtagelser. Snarere tværtimod. Malmstedts bog handler dog ikke bare om uro i kirken eller om den lutherske reformations manglende gennemslagskraft. Den handler også om den såkaldte folkelige religiøsitet: Hvad fortæller almuens opførsel i kirkerne os om deres gudstro og tro i øvrigt? Og hvordan med præsterne? Var de oprigtige, alvorlige folkelærere, der gik foran med et godt eksempel, således som historikerne så ofte har hævdet, eller lod de også meget tilbage at ønske?

I 1600-tallets svenske kirker var det ikke ualmindeligt, at sognebørnene forbrød sig mod kirkeordenen på adskillige måder. F.eks. har Malmstedt fundet flere eksempler på, at menigheden enten 1) slet ikke dukkede op til gudstjene-

ste eller at de kom for sent og/eller forlod kirken før gudstjenesten var slut. 2) Støjede og larmede, enten ved at snakke med hinanden, ved at afbryde og modsige præsten eller ved direkte at komme i slagsmål, så blodet flød. 3) Sloges om hvilken plads, man skulle sidde på. Her var kvinderne særlig ivrige. Langt hovedparten af alle sager om stolestadestrid var en strid mellem kvinder. 4) Folk var så berusede, at de faldt i søvn og måtte vækkes af »Kyrkostøtten« med en lang kæp eller kastede ligefrem op i kirkebænken. 5) De slæbte deres hunde med i kirke (det gjaldt også enkelte præster), og hundene kom enten op at slås eller forrettede deres nødtørft i kirken. 6) Sogneboerne (dog fortrinsvis børn) drev gæk med de hellige ritualer ved at efterabe præsten, klæde sig ud som en af det modsatte køn og indtage en forkert plads i kirkens mands- og kvindeside. 7) Den mandlige ungdom morede sig ved fra deres plads på balkonerne at kaste hatte og andre ting ned på dem, der sad under balkonen.

Der var nok af måder at genere præsten og gudstjenesten på. Det egentligt interessante ved disse sager er, fremhæver Malmstedt meget rigtigt, at den øvrige menighed ikke synes at have været generet af de mange uroligheder. Det var derimod præsterne, som ofte klagede til provsten og domkapitlet, og den gejstlige stand i Sveriges Riksdag tog ofte emnerne op og håbede, at kongen ville gøre noget ved sagen. Kirketugten i de svenske sogne lod nemlig meget tilbage at ønske for en luthersk ortodoks præst.

Men det var ikke kun inde i kirken, at det stod skralt til med kirketugten. Også ude på kirkegården kneb det med at holde ro og orden. I hvert fald siden Middelalderen havde der været tradition for, at kirkegården også fungerede som noget, der mindede om en markedsplads, hvor folk faldbød varer til kirkegængerne, og hvor folk fra nær og fjern mødtes til en snak om løst og fast. Det var dette scenario, der gjorde, at mange dels havde svært ved at indfinde sig i kirken ved Gudstjenestens begyndelse og dels ofte forlod den, før tjenesten var forbi. For almuen var kirkegården en del af det offentlige rum, ikke en integreret del af det hellige – af kirken – som den var det for gejstligheden. I løbet af 1600-tallet brugte kirkemyndighederne meget energi på at få almuen til at forstå, at kirkegården ikke var en markedsplads, men derimod en fredet plads. Dog uden det helt store held.

At almuen havde denne afslappede holdning til det at gå i kirke, er der imidlertid ikke noget overraskende i. Sådan var det over hele Europa i den tidlige moderne periode. Det drejede sig altså ikke bare om enkelte uromagere, således som den ældre forskning vil vide det, men om noget langt mere udbredt. Alle deltog i denne form for kirkeliv. Der var mao. langt til de standarder, som de luthersk-ortodokse teologer ønskede at håndhæve.

Men hvordan med præsterne? Levede de på deres side op til den rolle, som den svenske kirkeordinans og den lutherske teologi foreskrev dem? Ifølge Malmstedt er svaret nej. Vi finder således blandt Domkapitlets sager mange akter om præster, der drev handel og krohold og om præster, der udskænkede spiritus til bønderne før kirketid, hvorefter menigheden mødte berusede op til gudstjenesten. Vi møder præster, der var fordrukne, præster som forsømte at give den sidste nadver til folk, præster som dundrede og buldrede mod personlige uvenner fra prædikestolen, præster som »glemte« at møde op til gudstjenesterne osv.

Ligesom i Danmark var en meget stor del af de svenske præster selv præstesønner, mens deres hustruer i meget høj grad var præstedøtre, så der var i flere tilfælde tale om deciderede præstedynastier. I flere sogne efterfulgte søn desuden far, og Malmstedt giver et eksempel på et sogn, hvor den samme præste-

familie »regerede« fra 1500-tallet til begyndelsen af 1800-tallet. Det betød, at præsterne ofte groede sammen med deres sogn, og at de sikkert på flere områder kom til at ligne bønderne mere, end godt var. I hvert fald med hensyn til de religiøse normer for, hvad man kunne og hvad man ikke kunne tillade sig.

I det hele taget viser Domkapitlets sager, at der kunne opstå mange stridigheder mellem præst og menighed, hvad enten det drejede sig om at præsten tog for meget tiende eller forsømte sin gerning. Det er et billede, som helt og holdent stemmer overens med, hvad vi kender fra i hvert fald 1700-tallets Danmark, således som Georg Hansen har påvist det i »Præsten i Danmark i 1700-tallet«.

I kapitel 4 stiller Malmstedt spørgsmålet om, hvad den megen uro i kirkerne mon skyldtes. Var det fordi, at bønderne ikke tog særligt tungt på religionen, at de lavede så meget postyr eller skyldtes det evt., at de havde en anden opfattelse af, hvad der var passende opførsel? Hvad fortæller menighedens opførsel så mao. om deres religiøse mentalitet?

Alt tyder på, at bønderne satte stor pris på den ugentlige gudstjeneste. Det ser man bl.a. af de mange klager over præster, der enten forsømte at holde tjeneste eller som ikke gjorde det så ofte, som almuen gerne ville have. Ikke desto mindre var det, som tidligere nævnt, almindeligt, at mange ikke overværede hele, men kun dele af, gudstjenesten. Den øvrige tid tilbragte de på kirkegården med samtale eller handel. Hvordan hænger det sammen med deres ønske om flere gudstjenester? Én forklaring kunne selvfølgelig være, at kirkepladsen betragtedes som et socialt forum, hvor folk fra spredte landsbyer mødtes og udvekslede nyheder. Dette har uden tvivl været en meget vigtig funktion ved den ugentlige gudstjeneste. Men det alene forklarer ikke menighedernes højst sporadiske tilstedeværelse ved gudstjenesterne. Bønderne forekommer nemlig at have været meget religiøse, om end de ikke var det på den måde, som de luthersk-ortodokse teologer kunne ønske sig.

Gudstjenesterne indledtes ved at præsten oplæste syndsbeholdelsen, derpå gik han videre med sin prædiken og til sidst skulle der katekiseres. Og det var almindeligt, at mange først indfandt sig til prædiken, dvs. efter at syndsbeholdelsen var blevet læst. Dette forklarer Malmstedt med, at almuen mente, at gudstjenesten først begyndte, når præsten betrådte prædikestolen. Det var ikke nødvendigt, at menigheden tog del i syndsbeholdelsen. I 1500-tallet havde det således ikke været obligatorisk, at menigheden deltog heri, hvorimod dette var tilfældet i 1600-tallet. Det skulle altså dreje sig om, at menigheden holdt fast ved en ældre tradition, som kirkeledelsen i 1600-tallet forsøgte at gøre op med – uden held.

Mange forlod også gudstjenesten før tid, fordi de betragtede den som slut, når præsten havde afsluttet sin prædiken. De behøvede ikke længere være til stede i kirken, blot der endnu var nogen tilbage, der, sammen med præsten, kunne afslutte tjenesten. Dette skyldtes, hævder Malmstedt, at man havde en kollektivistisk opfattelse af gudstjenesten, hvor det ikke var nødvendigt, at alle var til stede som individer, men derimod som dele af et samlet kollektiv. Så længe der blot var enkelte tilhørere tilbage i kirken, som kunne repræsentere dette kollektiv, var alt godt. Det centrale for almuen var nemlig præstens prædiken – den udgjorde sammen med nadveren gudstjenesten – også selvom almuen ikke synes, at have hørt synderligt efter, hvad præsten sagde. Det vigtigste var, at han var til stede, og at han sagde noget!

Helt centralt stod nadveren. Den var gudstjenesternes absolutte højdepunkt. Men også her adskilte almuens opfattelse sig fra den officielle. Man mente nem-

lig ikke, at man nødvendigvis behøvede at deltage så meget i nadveren, som kirkeordinansen foreskrev, nemlig 3-4 gange om året. For bønderne var det nok at overvære den og beskue elevationen – dvs. præstens indvielse af vin og oblat – og derfor gik de kun til alters én gang årligt – til påske – ligesom man havde gjort tilbage i den katolske tid. At bønderne ikke deltog i nadveren så ofte betød altså ikke, at de ikke tog den seriøst, blot at de havde en anden opfattelse af deres egen rolle heri. Det understreges af, at personlige uvenner kunne finde på at hindre hinanden i at gå til nadver. Ifølge ortodoksien kunne man nemlig gå kun til nadvers, hvis man havde et rent hjerte og levede i fred med den øvrige menighed. Hvis man alligevel gik til nadver kunne man derfor skade sin salighed og påkalde sig Guds vrede. Bl.a. af denne grund kunne man derfor finde på – foran præsten – at hindre en uven i at gå til alters. På den anden side markerede man på denne måde offentligt, at man var i konflikt med hinanden. Ligesom i Danmark betragtede almuen nadveren som en nærmest magisk handling – her var Gud til stede – og derfor tragtede man efter at negle oblater og altervin, som man troede kunne helbrede syge.

At bønderne ofte optrådte meget lidt andagtsfuldt i kirken, kan heller ikke tilskrives en manglende gudstro, men derimod at man ikke skelnede mellem det hellige og det profane på samme måde som det lutherske præsteskab. Man opfattede derimod kirken og kirkegården meget familiært og opførte sig her, som man også gjorde til daglig. Man snakkede, drak sig fulde osv. Foruden klager over uro i kirkerummet forekom der også klager fra præster over, at bønderne opførte sig alt for »hjemligt« i kirken: Man placerede f.eks. sine hatte på steder, som præsten ikke fandt passende. Det kunne være at lægge dem på alteret, at hænge dem på spigre, der var slået ind i prædikestolen eller ligefrem at hænge dem i en lysekroner. Bønderne optrådte mao. meget hjemmefant i kirken, samtidig med at de understregede deres ydmyghed ved at blotte hovederne.

Malmstedt kan konstatere, at der var endog meget store uoverensstemmelser mellem almuen kristentro og den lutherske ortodoksi. Uoverensstemmelser, som i meget høj grad skyldtes, at almuen holdt fast ved en blanding af katolsk tro, hjemmestrikket filosofi og luthersk teologi. F.eks. kunne man endnu omkring 1800 støde på bønder, der troede på skærsilden! Væsentligt for forståelsen af de mange konflikter mellem præst og menighed var dog, at almuen havde en ganske anden opfattelse af, hvad der var passende, end præsten havde det. Almuen havde ikke samme behov som teologerne for at skelne mellem det hellige og det profane, og man modsatte sig ganske enkelt kirkemyndighedernes mange reformforsøg. Man holdt stædigt fast i traditionen fra ældre tid – heriblandt også fra katolsk tid – og man handlede på samme måde som sine fædre. Der var altså tale om – som Malmstedt siger – en religiøs traditionalisme, hvor de nye luthersk-ortodokse folkeopdragere ikke havde den store succes med at indpode de nye normer i menighederne.

Almuens udisciplinerede opførsel skyldtes altså ikke manglende religiøsitet. Der var derimod tale om en opførsel, som stort set var blevet tolereret af kirken i Middelalderen, hvor den støjende adfærd ikke var blevet betragtet som upassende opførsel. Det var først, da fromhedsidealet forandredes under den lutherske tid, at almuen adfærd blev problematisk. Deres adfærd afspejlede mao. en række religiøse normer, som vi kan kalde førreformatoriske. F.eks. vedblev mange også at helligholde gamle helligdage, der for længst var afskaffet.

Dette er dog ikke det samme som at sige, at almuen var uimodtagelig for forandringer. Blot at forandringerne blev tilpasset den lokale tradition. I det

ydre kunne det derfor se ud som om, de havde tilpasset sig den lutherske lære, hvorimod de på de indre linier stadig holdt fast i deres gamle gudstro. Den udbredte forestilling om, at den lutherske ortodoksi sejrede afgørende under stormagtstiden, holder således ikke for en nærmere prøvelse. De svenske teologers og præsters »folkfostran« var ikke så succesrig, som en senere tids historikere gerne har villet se det.

Malmstedts bog slutter med en kortfattet oversigt over den videre udvikling i 17- og 1800-tallets svenske kirkeliv, hvor Malmstedt dels ser på de elementer fra 1600-tallet, som levede videre, og dels på de forandringer, som vitterligt indtraf.

For alle, der beskæftiger sig med det, vi bredt kan kalde »folkekultur«, er Göran Malmstedts bog et absolut *must*. Den er ikke alene meget velskrevet og letlæst, den er også uhyre spændende og leverer en lang række nye og ofte overraskende perspektiver på den folkelige religiøsitet i tidlig moderne tid. Den lægger sig i slipstrømmen på en kulturhistorisk tradition, der herhjemme især er repræsenteret ved Georg Hansen, og den leverer vigtigt stof til supplerung af de synspunkter på folkelig religiøsitet, som Charlotte Appel i 2001 fremlagde i sin disputats om fromhed, læsning og bogmarked i 1600-tallets Danmark.

Allervæsentligst er dog, at en undersøgelse som Malmstedts leverer vigtige korrektiver til de makrohistoriske forestillinger om 1600-tallets magtstat, og til forestillingen om statens held med at opdrage og disciplinere sine undersåtter til »maskinelt« lydige individer. Denne noget rigide opfattelse af fortidens mennesker som individer, der nærmest viljesløst lod sig »tøjle« af en centraliserende, magtbegærlig stat, er vel så småt ved at blive forladt af de fleste, men den kan på den anden side ikke nuanceres tit nok. Og det sker heldigvis også ofte, i takt med at den nye mikrohistoriske forskning i stigende grad afslører, at det på lokalplanet gerne stod temmelig skralt til med disciplineringsprocessen i praksis. Alt gik ikke så glat og ligetil, som det kan tage sig ud set fra oven.

Malmstedts bog er dermed et værk, som også danske kirke- og kulturhistorikere kan have endog meget stort udbytte af at stifte bekendtskab med.

Peter Henningsen

THOMAS BREDSORFF: *Den brogede oplysning. Om følelsernes fornuft og fornuftens følelse i 1700-tallets nordiske litteratur.* Gyldendal 2003. 392 sider. 348 kr.

Thomas Bredsdorff tager i *Den brogede oplysning* udgangspunkt i et spørgsmål, som en række tyske filosoffer og samfundsdebattører i 1780'erne tilstræbte at besvare: *Was ist Aufklärung?* Det er ikke Bredsdorffs målsætning at definere oplysning, men de idéhistoriske strømninger, der har givet 1700-tallet navn. Bogen lanceres som et opgør med den traditionelle karakteristik af perioden som tør rationalisme, og Bredsdorff hævder, at i det omfang tidligere forskning har været opmærksom på periodens følelsesstrømninger, har disse været opfattet som sentimentalisme og uegentlig oplysning. Forfatteren argumenterer i bogen for, at følelser hverken var oplysningens »andet«, en modstrøm eller en trodsreaktion på tidens fornuftsdyrkelse; oplysning var i lige så høj grad følelser, og fornuft og følelser kan ikke forstås uafhængigt af hinanden i 1700-tallets litteratur. Blandt datidens litterater betragtedes fornuft og følelse som komplementære begreber og følelser som en nødvendig forudsætning for erkendelse (side 13 og 279-281). Baggrunden for denne kobling mellem følelser og fornuft finder Bredsdorff i den tyske pietisme og den britiske metodisme. I det danske